

Засідання Клубу банкірів 26 січня 2018 року в Інституті економіки та прогнозування Національної академії наук України на тему: «Тіньова економіка в Україні - причини і наслідки»

Саме до Ернандо де Сото – автора бестселера «Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає тільки на Заході і зазнає поразки у решті світу» – звернувся директор Інституту економіки та прогнозування НАН наук України, академік Валерій Геєць, розпочинаючи засідання Клубу банкірів на тему «Тіньова економіка в Україні – причини і наслідки», яке відбулося 26 січня в Інституті економіки та прогнозування НАН України, і таким чином задавши тон дискусії. Адже де Сото нагадує, що нині світ переживає саме таку кризу, через яку пройшли нинішні розвинені країни в епоху промислової революції, страждаючи від «чорних» ринків, кримінальних груп, масових злиднів та шаленої неповаги до власних законів, і доводить, що вони знайшли вихід із цієї ситуації. Тож сьогодні можна таких же результатів досягти у колишніх соціалістичних країнах і країнах, що розвиваються.

«Природа тіньової економіки в Україні» – так називалася презентація завідувача сектору інституційної економіки Інституту економіки та прогнозування НАН України, професора, доктора економічних наук Олега Яременка. Зокрема, доповідач відзначив, що: «тіньова економіка – історичне явище. Воно віддзеркалює виникнення та розвиток держави.

Природа держави як мета-інституту визначає специфічну форму та розмір її тіні у сфері господарчої діяльності. Велика держава – велика тінь.

Держава має повноваження криміналізувати або декриміналізувати будь-який вид діяльності. Приклад – невизначеність щодо статусу криптовалют.

Відношення між суспільством і державою має суперечливий і одночасно комплементарний характер. Важливу роль у цих відносинах відіграє співвідношення між формальними та неформальними інститутами. Якщо розрив між ними є значним, то рівень тіньової економіки буде дуже високим. Якщо розриву немає, то рівень тіньової економіки буде низьким.

Але повністю тіньова економіка не зникне, тому що завжди є залишок невизначеності, який вона частково компенсує, – це такий собі вбудований стабілізатор економіки. Головні напрями негативного впливу сектора «тіньова економіка»: скорочення фінансової бази функцій держави, падіння інвестицій, зростання корупції, низька національна конкурентоспроможність.

Причина шкідливості тіньової економіки для економічного зростання – у високій ставці дисконтування майбутніх доходів, що веде до зниження інвестицій. І навпаки – низький рівень тіньової економіки супроводжується високим рівнем інвестицій. Наочний приклад – Китай: 11% – рівень тіньової

економіки і майже 50% – частка інвестицій у ВВП. В Україні ж тіньова економіка досягає в окремі роки 40% і більше, а рівень інвестицій – менше 20%.

Одна з головних причин високого рівня тіньової економіки в Україні – екзогенні реформи, які слабо пов'язані з ідентичністю країни та її населення. Це прирікає вектор формальних інститутів до розходження з вектором ідентичності. Кут між цими двома векторами є головною детермінантою, що визначає розмір тіньової економіки. Ендогенізація реформ – обов'язкова умова бажаного скорочення питомої ваги тіньової економіки у національній економіці».

Заступник начальника управління економічної стратегії департаменту економічної стратегії та макроекономічного прогнозування Міністерства економічного розвитку і торгівлі України – начальник відділу з питань економічної безпеки, детінізації економіки та статистики, кандидат економічних наук Олена Дубровіна проаналізувала результати моніторингу рівня тіньової економіки в Україні. Вона зокрема відзначила, що «природа тіньової економіки як економічного явища є складною, а думки щодо впливу тіньового сектора на економіку країни – неоднозначними. Відповідно, для України проблеми адекватного визначення обсягів тіньової економіки, джерел, що її живлять, а також віднайдення дієвих інструментів детінізації економіки досі залишаються актуальними.

В Україні природу такого явища, як тіньова економіка, на державному рівні вивчає та досліджує Мінекономрозвитку, розуміючи її як незареєстровану в установленому порядку економічну діяльність суб'єктів господарювання, що характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівня мінімальної заробітної плати, тривалості робочого часу, умов і безпеки праці тощо).

За попередніми розрахунками Мінекономрозвитку, **в першому півріччі 2017 року рівень тіньової економіки становив 35% від офіційного ВВП, що на 3 в. п. менше за показник першого півріччя 2016 року.**

Детінізація стала результатом:

збереження тенденції до економічного зростання в умовах триваючих процесів реформування економіки та покращення ділових очікувань;

зменшення інвестиційних ризиків в умовах збереження відносної цінової та курсової стабільності.

Відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, оцінку рівня тіньової економіки Мінекономрозвитку здійснює з використанням чотирьох методів (витрати населення – роздрібний товарооборот, збитковості підприємств, електричного, монетарного), які охоплюють певну сферу національної економіки (з відповідно різною часткою в ній нелегального сектора). Оцінки за окремими методами зводяться в інтегральний показник рівня тіньової економіки, який служить комплексним індикатором цього явища. Вага кожного методу в інтегральному показнику залежить від рівня стабільності оцінок за методами у попередні роки.

Усі чотири методи, з використанням яких здійснюється оцінка рівня тіньової економіки, показали зменшення цього рівня порівняно з першим півріччям 2016 року.

Отже, результативність процесу детінізації економіки є похідною від спроможності держави створити сприятливі умови для нарощення суб'єктами господарювання ділової активності в легальній економіці завдяки поліпшенню інвестиційного клімату в країні та створенню такого інституційного середовища, в якому тіньова економіка стала б неефективною».

Директор економічних програм Інституту суспільно-економічних досліджень, провідний науковий співробітник Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України, доктор економічних наук Ярослав Жаліло присвятив свою доповідь темі «Тіньова економіка як "інституційна пастка" на шляху економічної модернізації». На думку доповідача, «проблема високого рівня тінізації економіки України закономірно перебуває в центрі уваги як політиків та медіа, так і науковців. Проте переважають стандартні підходи кількісних оцінок та правових вимірів цієї проблеми. Вони є дещо обмеженими. Зокрема, не пояснюють феномен того, що тіньова економіка виявилась найбільш живучим інститутом у періоди всіх останніх криз в Україні. І фактично сьогодні диктує формат посткризового відтворення економіки.

Обійти обмеженість методів мейнстріму мають дозволити інституційні підходи до дослідження процесів тінізації.

Старт процесів активної тінізації економічних процесів в Україні відносять до періоду різких інституційних змін, які відбувалися в ході розгортання економічної лібералізації першої половини 90-х років.

При цьому реформування **інститутів перерозподілу** за динамізмом суттєво випереджало формування **інститутів забезпечення структурної мобільності** економіки. Наслідком стало накопичення надлишкової структурної інертності, а відтак – **відставання структурних зрушень економіки від інституційних змін**.

Це створило можливість для отримання того, що інституціоналісти називають «перехідною рентою». Де-факто джерелом перехідної ренти є продукт, який виробляється ресурсами національної економіки, проте не охоплюється інститутами перерозподілу, а отже – «приватизується» суб'єктами, які спроможні до опортуністичної поведінки, користуючись асиметрією розподілу економічної влади. Саме на основі цієї ренти і формується тіньова економіка, яка, **по суті, компенсує структурну інертність національної економічної системи**.

Отже, можна стверджувати, що іллегальні інститути на першому етапі виграють конкуренцію у виконанні функцій зниження трансакційних витрат, пов'язаних із забезпеченням функціонування приватних суб'єктів, а тим більше – дозволяють додатково отримувати перехідну ренту.

Проте надалі на з мінусу **інституційному плюралізму** **приходить усталення інституційних відносин тіньової економіки**. Причиною такого усталення дослідники називають макроекономічні чинники.

На думку російського дослідника О.Сухарева, якщо економічна політика **провокує** створення нових інститутів, проте водночас **скорочує** грошову масу в економіці чи гальмує швидкість обороту грошей, брак фінансового забезпечення для ефективної роботи новоутворених, а також «старих» інститутів **призводить до деградації («схлопування») їхніх якісних параметрів**. Отже, можна констатувати, що коли в Україні в період жорстких монетарних рестрикцій середини 90-х пріоритети макроекономічної стабілізації набули безумовної переваги над завданнями продовження структурних та інституційних перетворень, відбулося перетворення тіньової економіки як однієї з «гілок» конкурентної інституційної множинності на усталену інституційну патологію.

Зняття з порядку денного становлення інститутів забезпечення структурної мобільності перетворило ситуацію інституційної дисфункціональності на довготривалу, обумовили закріплення структури економіки та наростання ризиків поступової втрати її ефективності та конкурентоспроможності. Необхідність збереження останньої на тлі сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури на наступному етапі обумовила пошук додаткових преференцій на основі зрощення великого бізнесу з владою. **На початку 2000-х на цій основі відбулося становлення**

економічного олігархату. Відповідно, модифікуються інституційні відносини в тіньовому секторі господарювання. Набувають поширення різні форми як «захоплення держави» – тобто встановлення бізнесовими структурами на вищих рівнях влади тіньового контролю за прийняттям рішень на користь свого бізнесу, так і «захоплення бізнесу» – набуття представниками органів влади різних рівнів тіньового контролю над бізнесом з метою отримання колективної або індивідуальної ренти (хабара, «відкату» чи іншої форми участі у прибутках). Тінізація утверджується у вигляді інституційної пастки.

У період після економічної кризи 2008–2009 рр., коли глобальна економічна депресія призвела до послаблення зовнішніх імпульсів зростання української економіки, **олігархічна модель переорієнтувалася на монополізацію отримання перехідної ренти.** Становлення тінізації як інституційної пастки завершилося.

Украї важливо зважати на те, що **проблема тіньової економіки як усталеної інституційної патології виходить в Україні за межі суто правових відносин** і має насамперед макроекономічну природу.

А отже, тінізація інструментально роззброює державну політику та формує значні ризики побічних ефектів від застосування наявних інструментів – і це в умовах критичних викликів щодо модернізації економіки та суспільства.

Тому **детінізація економіки критично важлива.** Проте потенціал примусової детінізації вичерпується. Надалі детінізація має розглядатися в Україні саме як вихід з «інституційної пастки», який потребує цілеспрямованої системної зміни цілого комплексу інститутів, що може бути предметом лише стратегічного впливу.

Легальна економіка як інституційна система має здобути перемогу в конкуренції з іншими системами у забезпеченні оптимальних умов функціонування та розвитку економічних суб'єктів.

Накопичення негативних екстерналій лібералізованих ринків внаслідок олігархізації закладає механізм саморуйнування пастки – оскільки зростає число суб'єктів, які отримують негативні екстерналії від цієї моделі, перебуваючи в тіньовому сегменті. **Основою для таких змін став глобальний тренд зростання ролі інституційних чинників у створенні вартості,** які, серед іншого, знижують трансакційні витрати за межами інституційної пастки. **Зростає й обтяжливість** трансакційних витрат у межах пастки тінізації через втрату значними групами «ув'язнених» в ній суб'єктів можливості отримувати **перехідну ренту.**

Вартість, створювана соціальним капіталом, зростає прямо пропорційно рівню довіри (ділової репутації суб'єктів) у суспільстві. Між тим тіньова

економічна діяльність як тип опортуністичної поведінки апріорі не може бути основою для зміцнення довіри.

Отже, саме зростання інституційної досконалості суспільства обумовило перехід тіньової економіки від статусу компенсатора інституційних дисбалансів до статусу перешкоди на шляху модернізації.

Перераховані перешкоди та ризики вимагають відповідної інституційної реакції: вона насамперед має концентруватися на зміцненні інституційного забезпечення структурної адаптації економіки, яке має якнайшвидше замінити втрачену опортуністичну перехідну ренту справедливо розподіленим легальним доходом».

Учасники засідання ознайомилися із міркування стосовно досвіду боротьби з тіньовою економікою в інших країнах члена Економічного дискусійного клубу, кандидата економічних наук Євгена Олейнікова. А доктор економічних наук Віктор Мандибуря поділився своїм баченням зв'язку між тіньовою економікою та корупцією.

У обговоренні взяли участь президент Українського товариства фінансових аналітиків Юрій Прозоров, провідний науковий співробітник Академії фінансового управління Міністерства фінансів України, кандидат економічних наук Анатолій Дробязко, третій Президент України Віктор Ющенко, виконуючий обов'язки голови Комітету Верховної Ради України з питань фінансової політики і банківської діяльності Михайло Довбенко, аналітик-консультант Ігор Шумило, голова Правління банку «Глобус» Сергій Мамедов та інші.

Директор Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України, академік Валерій Геєць зазначив, що учасниками засідання було наведено чимало важливих фактів і цифр, які дають досить повне уявлення про нинішню ситуацію стосовно тіньової економіки в Україні, які буде оприлюднено в науковому журналі «Економіка та прогнозування».

«Інформація та думки, висловлені у ході засідання, допоможуть у дослідженнях щодо оцінки стану тіньової економіки», – зауважила заступник начальника управління економічної стратегії департаменту економічної стратегії та макроекономічного прогнозування Міністерства економічного розвитку і торгівлі України – начальник відділу з питань економічної безпеки, детінізації економіки та статистики, кандидат економічних наук Олена Дубровіна.

«Добре, що в цей скрутний час маєте творчу наснагу збирати небайдужих фахівців», – зауважив член Нацкомфінпослуг, кандидат економічних наук, доцент Олександр Залетов.